

УДК 330.341.44

ПРИСЯЖНЮК Анна, к. е. н., доцент кафедри менеджменту КНТЕУ

АДАПТИВНІ МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО СТИМУЛЮВАННЯ КЛАСТЕРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Узагальнено сучасні механізми та підходи до державного стимулювання розвитку кластерної економіки. Розроблено та обґрунтовано інтегрований адаптивний управлінський механізм взаємодії кластерів та державних органів влади.

Ключові слова: кластеризація економічної системи, адаптивний механізм кластеризації, державне стимулювання кластерів.

Присяжнюк А. Адаптивные механизмы государственного стимулирования кластерной организации экономики. Обобщены современные механизмы и подходы к государственному стимулированию развития кластерной экономики. Разработан и обоснован интегрированный адаптивный управленческий механизм взаимодействия кластеров и государственных органов власти.

Ключевые слова: кластеризация экономической системы, адаптивный механизм кластеризации, государственное стимулирование кластеров.

Постановка проблеми. В умовах загострення економічних рецесій та їх атипічної циклічності все більше уваги вітчизняною науковою спільнотою приділяється питанням кластерної перебудови національної економічної системи. В більшості країн світу кластерна модель економіки є запорукою прискореного інноваційного розвитку та ефективним індикатором конкурентоспроможності всієї економічної системи, окремих галузей та підприємницьких структур. Проте успішне функціонування кластерів залежить не тільки від когерентності об'єктивних факторів, а й від опосередкованого державного регулювання. Більшість сучасних дослідників переконані в тому, що держава має стимулювати кластерні ініціативи та реалізовувати їх через управлінські механізми державної кластерної політики.

Однак дезорганізація процесу кластерної перебудови в рамках державної політики може призвести до негативних наслідків:

- ефективність розвитку кластерів не завжди залежить від державної кластерної політики поза її зв'язком із загальною соціально-економічною стратегією, доцільністю, готовністю та спроможністю економіки України сприйняти кластерну ідеологію та конкретні механізми її реалізації;

- реалізація кластерних проектів – довготривале і нелегке завдання, для якого потрібні специфічні умови, які неможливо штучно

відтворити. Загальновизнаною є думка аналітиків, що кластери не можуть бути створені з нічого;

- кластери можуть бути небезпечною урядовою стратегією через ефекти замкнутості, зменшення тиску конкуренції, синдром самостійності [1].

Все це логічно окреслює площину проблемного поля й обумовлює застосування виваженого підходу до прийняття відповідних державних рішень щодо стимулювання кластерів та розробки ефективних механізмів управління ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування кластерів та їх взаємодії з державою знаходять своє відображення в наукових працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Особливу увагу проблемам кластеризації економіки приділяють С. Онишко, М. Войнаренко [2], В. Геєць [3], М. Єрмошенко [4], С. Соколенко [5], В. Шовкалюк [6].

На сьогодні сформувалися досить відокремлені вектори дослідження кластеризації економічної системи. Дослідження окресленого проблемного поля містять суттєві відмінності і є предметом активної наукової полеміки. Водночас не простежується цілісності та системності у виявленні складного комплексу проблемних явищ стосовно підвищення ефективності механізмів державного стимулювання кластеризації. Внаслідок цього виникає об'єктивна потреба в розробленні теоретичних рекомендацій щодо формування нових, адаптивних механізмів стимулювання кластерного розвитку.

Мета статті полягає в обґрунтуванні доцільності формування адаптивного механізму державного стимулювання кластеризації економічної системи України, спрямованого на підвищення ефективності функціонування кластерів та забезпечення резервів їх економічного зростання.

Результати досліджень. У сучасних умовах більшість базових галузей економіки України знаходяться під впливом кризових, деструктивних чинників: неспроможність до простого й розширеного відтворення виробничих фондів, інноваційна пасивність, зниження обсягів інвестиційних ресурсів, підвищення індексу цін, руйнація фінансово-кредитної системи, фрагментарна ефективність управлінських механізмів. Зазначені проблеми потребують єдності підходів до їх розв'язання, зокрема в питаннях державного регулювання та стимулювання підприємницької активності шляхом створення кластерів. Останні пропонуємо розглядати як транспозони, тобто структурні одиниці економічної системи, які здатні пересуватись в її межах, набувати ефективних форм взаємодії різних підприємницьких структур, об'єднаних єдиним ланцюгом: постачання – виробництво – збут.

В економічно розвинених країнах стимулювання процесу формування кластерів – це домінуюча складова державної економічної політики. При цьому важливі такі інфраструктурні фактори, як удо-

сконалення системи освіти та професійної підготовки, підприємницького середовища та системи поширення знань і технологій, створення середовища дифузії для інновацій.

Міжнародний досвід державного стимулювання кластерних ініціатив переконливо засвідчує ефективність кластерної моделі економіки, яка досягається в результаті економічно взаємовигідної співпраці між органами виконавчої влади та підприємницьким сектором. Більшість країн запроваджує систему законодавчої та державної фінансово-економічної підтримки кластерних ініціатив.

Прикладом застосування кластерної політики в розвиток економіки є Франція. Кластери виконують функцію змістовного інструменту промислової політики, тісно пов'язаного з політикою регіонального розвитку. Ця політика відома як централізована, загальнонаціональна, що реалізується на регіональному рівні та забезпечує ефективну співпрацю між різними рівнями реалізації політики [7]. Уряд Франції здійснив важливі ініціативи ("Нова промислова політика Франції") та розпочав реалізацію масштабних програм відновлення французької промисловості.

Цікава модель кластерної взаємодії реалізована у Швеції. Шведська модель кластеризації може ототожнюватись із моделлю інноваційної економіки. Кластерна політика у Швеції є однією зі складових політики у сфері НДДКР та інновацій із сильною регіональною орієнтацією. Найбільш ефективною кластерною програмою у Швеції визнано "Віннвекст". Завдяки своїй успішності ця програма є наразі найвідомішою в інших країнах шведською ініціативою з підтримки інноваційних систем і кластерів. Передумовою участі в програмі є активна участь гравців, які представляють приватний, державний і дослідний сектор, а також політичні кола.

Країни Прибалтійського регіону також є активними учасниками загальноєвропейської стратегії кластеризації. Останнім часом уряд Естонії почав приділяти особливу увагу питанням розвитку кластерів. Фондом сприяння розвитку підприємництва "Enterprise Estonia" за допомогою ЄС розроблено Програму розвитку кластерів, цілями якої є підвищення доданої вартості підприємств та сприяння виробництву нових товарів та послуг, розвиток співробітництва між секторами економіки, а також між підприємствами та науковими установами. Бюджет Програми на 2007–2013 рр. становить 100 млн естонських крон (близько 10 млн дол. США). Фінансування відбувається за рахунок коштів Фонду регіонального розвитку ЄС [8, с. 91].

В Україні досвід створення кластерів має фрагментарний характер і формується в умовах практично нейтральної державної політики. Відсутність державних і відповідно регіональних механізмів стимулювання кластерних ініціатив призводить до того, що держава виконує

функцію пасивного спостерігача за поодинокими випадками кластерної взаємодії. Кластерну модель управління регіональною економікою вперше в Україні запроваджено в Хмельницькій області. У 1998 р. громадською організацією "Асоціація "Поділля Перший" розроблено програму застосування концепції кластерів з метою відродження вітчизняного виробництва у швейній та харчовій галузях промисловості, виробництві будівельних матеріалів та будівництві, переробці сільськогосподарської продукції, туристичній галузі. У 2000–2001 рр. створено та офіційно зареєстровано громадські об'єднання "Будівельний кластер" та "Швейний кластер", а також "Туристичний кластер "Кам'янець". У 2002–2003 рр. створено туристичний кластер "Кам'янецький дивокрай" у Кам'янець-Подільському районі та кластер сільського "зеленого" туризму в Шепетівському районі, у 2006 р. – громадську організацію "Екокласт "Зелені Товтри" у Кам'янець-Подільському районі.

Східний регіон представлено кластерами у Харківській та Луганській областях. У 2007 р. утворено будівельний кластер за участю Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури, Белгородського державного технологічного університету ім. В. Шухова, Белгородського обласного фонду підтримки малого підприємництва та ВАТ "Харківський регіональний фонд підтримки підприємництва". Головною метою даного кластера є налагодження співпраці у сфері проектування та будівництва між російськими та українськими компаніями [7].

У 2009 р. у м. Рівному створено регіональний агропромисловий інноваційний кластер "Агроінновації", засновниками якого є 4 органи державної влади, 3 наукові організації та вищі навчальні заклади, 5 виробничих підприємств Рівненщини та 3 інноваційні структури і сервісні установи. Мета цього кластера – об'єднання зусиль, координація дій та реалізація спільних заходів у питаннях розроблення і впровадження інновацій в агропромисловому комплексі Рівненської області. У 2011 р. у Вінницькій області в рамках Проекту Підтримки сталого регіонального розвитку (SSRD), який фінансується ЄС, утворено переробно-харчовий кластер. Діяльність кластера сприяє створенню в області мережі фермерських господарств у рамках кооперативних утворень, розбудові партнерських відносин між виробниками та переробниками сільськогосподарської продукції.

Це свідчить, що в Україні поступово реалізується кластерний потенціал. Разом з тим, останніми роками державне регулювання діяльності кластерів не виявило достатніх резервів зростання та ефективних механізмів управління що в свою чергу обумовлено розбалансованістю економічної системи, зниженням здатності опору до зовнішніх викликів та турбулентністю внутрішнього підприємницького середо-

вища. За таких умов виникає об'єктивна необхідність формування в рамках глобальної економіки багаторівневого адаптивного механізму взаємодії держави та кластерних утворень, що обумовлено загостренням конкуренції та інтервенцією імпортованої продукції на вітчизняні ринки. Це пояснює необхідність застосування адаптаційних механізмів для врегулювання взаємовідносин у масштабах як глобальної, за допомогою участі в міждержавних і наднаціональних продовольчих ринках, так і національної економік завдяки підвищенню результативності внутрішньої політики та вдосконаленню функціонального забезпечення регулювання.

Загалом державне регулювання як системне явище заперечує швидку адаптивність у силу обмеженої гнучкості в умовах постійного негативного впливу зовнішніх чинників фінансово-економічного, соціально-політичного та організаційно-управлінського характеру. Недосконалість існуючих механізмів державного управління та знижена ефективність державних ресурсів (економічних, інформаційних, трудових, фінансових, науково-технічних) призводить до послаблення потенціалу кластеризації економічної системи. Некерованість цього процесу істотно посилюється деструктивними прорахунками в цільових програмах і стратегіях сталого економічного розвитку, зокрема в застосуванні адаптаційних механізмів управління.

При вдосконаленні структури адаптаційного механізму державного стимулювання важливо усвідомлювати принципову роль експертно-аналітичної оцінки організаційно-управлінської природи всіх екстерналій, оскільки такі системи характеризуються сукупністю чинників, які ускладнюють управління на макрорівні. Найбільш суттєвими серед них є:

- труднощі при визначенні еталонних показників діяльності кластерів;
- відсутність чіткої структури та періодичності процесів адаптації;
- нерегулярність проявів властивостей кластерів, пов'язаних з різними причинами, що впливають на формування об'єктів управління;
- нерегулярність впливу зовнішніх факторів;
- імовірнісний характер зміни заданої мети руху економічної системи і характеру кластерних процесів.

На підставі систематизації результатів дослідження теоретичного характеру виявлено, що адаптивний механізм визначається як єдність підсистем, зокрема підсистеми формування цілей контролюючої, регуляторної та компенсаційної. Зазначені підсистеми є високоефективними при їх сукупній взаємодії в єдиному управлінському ланцюзі: держава – кластер. На *рисунку* схематично відображено механізм взаємодії адаптивних підсистем управління кластерів і держави на підставі принципів функціонування адаптивних систем, які обумовлені параметричними вимогами державного стимулювання кластеризації.

Інтегрований адаптивний механізм взаємодії кластерів та держави
(розроблено автором)

Запропонований інтегрований механізм передбачає, що блок розробки та реалізації рішень утворює єдину систему, яка включається на всіх етапах прийняття і реалізації рішення в макроекономічному та кластерному середовищах. По всій довжині послідовного ланцюга на вхід кожного блоку надходять і реалізуються різні фази управлінських рішень, а інформація про них акумулюється в експертно-аналітичному блоці прийняття рішень з можливістю розробки покрокової і багаторазової ітерації.

Такі завдання вирішуються в режимі полісистемного регулювання цільових характеристик функціональних альтернатив. Вибір структурної моделі адаптаційного механізму і значущості базових і спеціальних функцій системи державного стимулювання кластеризації здійснюється уповноваженими особами, які приймають рішення на основі економічних принципів, правил і критеріїв. Отже, запропонований механізм стимулюватиме розвиток керованої підсистеми (в нашому випадку – кластерів) методами врівноваження перекосів та диспропорцій цільових характеристик стратегічних альтернатив функціонуванню.

Для кількісного виміру результативності запропонованого інтегрованого механізму доцільно використовувати ключові показники в п'яти проекціях формування цілей державної регуляторної політики. На практиці такі показники дають можливість аналізувати і контролювати (аналітичний механізм) зміни макросередовища, використовуючи стратегічні карти і збалансовану систему індикаторів ефективності адаптивного управління.

Система індикаторів адаптивності дозволяє корегувати власну стратегію економічного зростання відповідно до тієї, що декларується державою, контролювати вектор руху та відповідність дій менеджерів [9]. Вона покликана вирішити надзвичайно гостру проблему – подолати розрив між вихідними даними, що одержані з макросередовища, і стратегією кластера.

Орієнтування на стратегію державного стимулювання кластерної організації забезпечує можливість зворотного зв'язку, який сприяє безперервному процесу реалізації стратегії та адаптації до змін внутрішнього і зовнішнього середовища. При заданих цільових параметрах і визначенні фактичних результатів виявляються відхилення і з їх урахуванням корегується поточна діяльність кластерів і/або критерії досягнення цілей (регуляторний механізм).

Зазначений механізм об'єднує весь управлінський цикл – від планування до контролю за індикаторами ефективності адаптації. Його доцільно вважати системою всеосяжного і взаємопроникного арсеналу управлінських рішень, спрямованих на виконання таких функцій:

- збір та моніторинг зовнішньої інформації;
- обробка даних і моделювання управлінських впливів з боку держави;
- надання отриманої інформації її користувачам.

Впровадження запропонованого механізму взаємодії кластерів та держави в систему державного регулювання економічних процесів підвищує прогнозованість результатів діяльності підприємства, сприяє зв'язку між стратегічними, операційними і фінансовими цілями, робить їх досяжними завдяки державному стимулюванню. Знаючи макроеко-

номічні цілі і їх відносну важливість для реалізації стратегії кластера, менеджери можуть вибирати відповідні управлінські інструменти, які дозволяють об'єктивно оцінити можливі компромісні рішення (компенсаторний механізм). За постійної потреби уникнення й адаптації до екстерналій визначаються критерії прийняття компромісних рішень.

Таким чином, інтегрований адаптивний механізм взаємодії кластерів та держави дозволяє розширити можливості виміру цілей кластеризації, проведення оцінки фактичних результатів і корегувати процес прийняття управлінських рішень, що не суперечать механізмам державного регулювання.

Реалізація запропонованого механізму потребує наявності спеціалізованих державних структур. Разом з тим, створення організаційних структур такого типу потребує методичного, наукового, математичного, інформаційного, технічного, програмного, організаційного, кадрового, правового забезпечення; повного, адекватного та своєчасного подання інформації; мінімізації ризику помилковості даних; наявності засобів та алгоритмів обробки інформації за запитом кінцевого користувача. Як правило, у країні, яка проводить кластерну стимуляцію, функціонує певна організація чи установа, завданнями якої є розподіл фінансування, моніторинг реалізації проектів, координаторська діяльність, розроблення стратегії кластера, допомога у створенні структури кластера, консультації тощо [1]. З цією метою пропонується створювати моніторингові департаменти, які сприятимуть пришвидшенню основного процесу в кластеризації – своєчасному інформаційному забезпеченню.

Так, регіональні моніторингові департаменти передбачають більш гнучке й оперативне реагування на зміни середовища та його перманентну діагностику, з використанням більш широкого адаптивного лагу прогнозування, що дозволить кластерам значно скоротити час на мобілізацію власної адаптивності через пришвидшення інформаційних потоків.

На практиці ефективна робота моніторингових департаментів передбачає обов'язкову наявність чітко сформованої системи функцій. Для її побудови розглянемо класичні принципи та завдання моніторингу в цілому, окресливши функції регіональних моніторингових департаментів відповідно до державного стимулювання кластеризації (таблиця).

Запропоновані в таблиці функції спрямовано на виконання основного завдання системи моніторингу макроекономічного середовища – своєчасності відстеження та ідентифікації організаційно-економічних, фінансових ризиків і відхилень від еталонних параметрів.

Таблиця

Характеристика функцій регіональних моніторингових департаментів*

Завдання	Функції
Спостереження	Систематичний, регулярний збір інформації
Діагностика	Своєчасна ідентифікація макроекономічних ризиків та можливої амплітуди їх впливу на кластерні ініціативи
Аналіз інформації	Графічний, первинний, багатовимірний аналізи, встановлення відповідності отриманих результатів та еталонних (розроблених та реалізованих сценаріїв)
Прогнозування за сценаріями розвитку	Прогноз змін вимірюваних величин та коефіцієнтів, прогнозування можливого впливу явищ (нестатистичних даних) на коливання підприємницького середовища, розрахунок і прогнозування обсягу ресурсів для покриття ризику, підтримка прийняття оперативних та стратегічних рішень, стрес-тестування використовуваних методик оцінки та прогнозу ризикових позицій
Візуалізація даних	Представлення результатів моніторингу у вигляді звітності; формування пропозицій для прийняття оперативних та стратегічних рішень

* Систематизовано автором за даними [10–12].

Висновки. У середовищі інтенсивної динаміки зовнішніх процесів найбільш ефективним засобом державного стимулювання кластерної організації є інтегрований адаптивний механізм взаємодії держави та кластерів. Розроблений механізм ґрунтується на ефективному поєднанні регуляторних механізмів держави та адаптивному управлінні суб'єктів підприємництва. Композиція адаптивного механізму потребує збалансованої державної адаптивної стратегії та її організаційного забезпечення. Тому за логікою висновків запропоновано створення регіональних моніторингових департаментів у структурі регіональних органів виконавчої влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Онишко Св. В.* Державне регулювання кластеризації економіки як напрямок розбудови національної інноваційної моделі / Св. В. Онишко, С. В. Онишко // Актуальні проблеми економіки. — 2010. — № 11 (113). — С. 55–61.
2. *Войнаренко М. П.* Кластери в інституційній економіці : монографія / М. П. Войнаренко. — Хмельницький : ХНУ, Тріада-М, 2011. — 502 с.
3. *Гальчинський А. С.* Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) "Шляхом європейської інтеграції" / А. С. Гальчинський, В. М. Геєць [та ін.]. Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. — К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 416 с.
4. *Єрмошенко М. М.* Механізм розвитку інноваційного потенціалу кластерооб'єднаних підприємств : монографія / М. М. Єрмошенко, Л. М. Ганущак-Єфіменко. — К. : Нац. акад. управління, 2010. — 236 с.

5. Соколенко С. І. Сучасний економічний розвиток регіону на основі інноваційних промислових кластерів / С. І. Соколенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ucluster.org/sokolenko/2009/02/rozvytok-terytorialnoj-gromady-na-osnovi-klasternoj-modeli-vyrobnytva>.
6. Шовкалюк В. С. Організаційні форми управління кластерами / В. С. Шовкалюк [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [/jekonomika/page,2,206838-Klastery-kak-faktor-innovacionnogo-razvitiya-predpriyatiy-i-territorial-nyh-obrazovaniy.html](http://jekonomika/page,2,206838-Klastery-kak-faktor-innovacionnogo-razvitiya-predpriyatiy-i-territorial-nyh-obrazovaniy.html).
7. *Передовий* досвід розвитку кластерів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.eep.org.ua>.
8. *Присяжнюк А.* До питання державно-приватного партнерства в кластерних ініціативах: міжнародний та вітчизняний досвід / А. Ю. Присяжнюк // Формування сучасних механізмів розвитку інноваційної сфери економіки. — Симф. : Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2013. — С. 86–98.
9. *Посібник* кластерного розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://economy-mk.gov.ua/download/books/ClusterHandbookUkr.pdf>.
10. *Офіційний сайт* Інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/760>.
11. *Офіційний сайт* Інституту економічних досліджень і політичних консультацій [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ier.com.ua>.
12. *Офіційний сайт* Інституту еволюційної економіки [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://iee.org.ua/ua>.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2013.

Prisiazhnyuk A. Adaptive mechanisms of state stimulation of economy's clustering.

Background. *Research of clustering in various aspects of the economy has important differences and is the subject of active scientific debate. At the same time there is no integrity and consistency in identifying complex set of problematic phenomena related to improving the efficiency of the mechanisms of stimulation of clustering. Consequently, there is an objective need to develop theoretical recommendations for the formation of new, adaptive mechanisms to encourage cluster development that forms the aim of our study.*

Results. *By emphasizing the need to enhance the adaptive mechanisms of interaction between state and cluster formations as adaptive ability of members of the cluster determines its effectiveness in a turbulent environment. Integrated adaptive management of interaction mechanism of clusters and public authorities have been developed. The proposed mechanism is based on an effective combination of state regulatory mechanisms and adaptive management entities. The author determined that the composition of an adaptive mechanism needs a balanced state adaptive strategy and its organizational support. In this respect, the expediency of establishing regional monitoring centers has been substantiated.*

Conclusions. *The author found that in an environment of intense external processes, the most effective tool of stimulation of cluster organization is the integrated adaptive mechanism of interaction between state and clusters.*

Keywords: clusterization of economic system, adaptive clustering mechanism, government stimulation of clusters.

REFERENCES

1. *Onyshko Sv. V.* Derzhavne reguluvannja klasteryzacii' ekonomiky jak naprjamok rozbudovy nacional'noi' innovacijnoi' modeli / Sv. V. Onyshko, S. V. Onyshko // Aktual'ni problemy ekonomiky. — 2010. — № 11 (113). — S. 55–61.
2. *Vojnarenko M. P.* Klasteri v instytucijnij ekonomici : monografija / M. P. Vojnarenko. — Hmel'nye'kyj : HNU, Triada-M, 2011. — 502 s.
3. *Gal'chyns'kyj A. S.* Strategija ekonomichnogo i social'nogo rozvytku Ukrai'ny (2004–2015 roky) "Shljahom jevropejs'koi' integracii'" / A. S. Gal'chyns'kyj, V. M. Gejec' [ta in.]. Nac. in-t strateg. doslidzh., In-t ekon. prognozuvannja NAN Ukrai'ny, M-vo ekonomiky ta z pytan' jevroj. integr. Ukrai'ny. — K. : IVC Derzhkomstatu Ukrai'ny, 2004. — 416 s.
4. *Jermoshenko M. M.* Mehanizm rozvytku innovacijnogo potencialu klasteroob'jednanyh pidpryjemstv : monografija / M. M. Jermoshenko, L. M. Ganushhak-Jefimenko. — K. : Nac. akad. upravlinnja, 2010. — 236 s.
5. *Sokolenko S. I.* Suchasnyj ekonomichnyj rozvytok regionu na osnovi innovacijnyh promyslovyh klasteriv / S. I. Sokolenko [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://ucluster.org/sokolenko/2009/02/rozvytok-terytorialnoj-gromady-na-osnovi-klasternoj-modeli-vyrobnnytva>.
6. *Shovkaljuk V. S.* Organizacijni formy upravlinnja klasteramy / V. S. Shovkaljuk [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : [/ekonomika/ page,2,206838-Klasteri-kak-faktor-innovacionnogo-razvitiya-predpriyatiy-i-territorial-nyh-obrazovaniy.html](http://ekonomika/page,2,206838-Klasteri-kak-faktor-innovacionnogo-razvitiya-predpriyatiy-i-territorial-nyh-obrazovaniy.html).
7. *Peredovyj dosvid rozvytku klasteriv* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.eep.org.ua>.
8. *Prysjazhnjuk A.* Do pytannja derzhavno-pryvatnogo partnerstva v klasternyh iniciatyvah: mizhnarodnyj ta vitchyznjanyj dosvid / A. Ju. Prysjazhnjuk // Formuvannja suchasnyh mehanizmiv rozvytku innovacijnoi' sfery ekonomiky. — Symf. : Tavr. nac. un-t im. V. I. Vernads'kogo, 2013. — S. 86–98.
9. *Posibnyk klasternogo rozvytku* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://economy-mk.gov.ua/download/books/ClusterHandbookUkr.pdf>.
10. *Oficijnyj sajt Instytutu strategichnyh doslidzhen'* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.niss.gov.ua/articles/760>.
11. *Oficijnyj sajt Instytutu ekonomichnyh doslidzhen' i politychnyh konsul'tacij* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.ier.com.ua>.
12. *Oficijnyj sajt Instytutu evoljucijnoi' ekonomiky* [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://iee.org.ua/ua>.